

T. JUMAMURATOV SHĠARMALARINDAĠI KÁSIPLIK SÓZLER HÁM TURMISTÍN AYÍRÍM TARAWLARÍNA BAYLANISLI ATAMALARDÍN LINGVOPOETIKALÍQ ÓZGESHELİKLERI

Seytnazarova I.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırı Tilewbergen Jumamuratovtın shıǵarmaların, onıń tillik qurallardan paydalanıw sheberligin, jeke dóretiwshilik stiline tán tárepleri hám qaraqalpaq tilin rawajlandırıwǵa qosqan úlesin ele de ján-jaqlama izertlew qaraqalpaq til bilimindegi áhmiyetli máselelerden biri bolıp esaplanadı. Tilewbergen Jumamuratovtın shıǵarmaların tili, onı izertlewdiń zárurlıǵı haqqında belgili tilshi ilimpaz, marhum professor E.Berdimuratov bılay baha bergen edi: “Ol poeziya dep atalǵan ushan teńizde úlken korabl bolıp júzdi, dóretiwshilik qıyalı dóretiwshilik aqıl menen oylarǵa tolı boldı, poeziya teńiziniń túbinen gáwhar tapqan, kórkem sóz sheberi boldı”. [1: 2,3.]

Qaraqalpaq tili leksikasında ulıwma xalıqlıq leksika menen birgelikte ayırım topar tilinde qollanılatuǵın kásipke baylanisli leksikalıq birlikler de kóplep ushırasadı. Kásiplik sózler hám turmıstın ayırım tarawlarına baylanisli atamaların lingvopoetikalıq múmkinshilikleri haqqında belgili kórkem sóz sheberleriniń shıǵarmaları tiykarında analiz etiw kórkem ádebiy tilimizdiń, leksikalıq qatlamnıń ele de bayıp rawajlanıwına óziniń úlken tásin tiygizedi.

Shayır T.Jumamuratov shıǵarmalarında kásiplik leksikaǵa kiretuǵın sózlerden ónimli qollanadı. Mısalı: shayır balıqshılıq, sharwashılıq, diyqanshılıq, zergerlik, kiyim-kenshek, bezeniw buyımları, sonday-aq, ilim-bilimlendiriwge baylanisli atamaları da óz shıǵarmalarına kórkemlik beriw hám de kórkem obraz jasawda da ónimli paydalanadı. Belgili bir kásipke baylanisli sózlerdi qollanıwı arqalı sol waqıya bayanlanıp atırǵan personajdıń qaysı kásipte isleytuǵınlıǵı haqqında bahalı maǵlıwmat beredi.

T.Jumamuratov shıǵarmalarında qollanılǵan kásiplik leksikanıń tematikalıq toparları tómendegilerden ibarat:

Balıqshılıq kásibine baylanisli qollanılǵan sózler. Shayır T.Jumamuratov óz dóretpeleri tilinde balıqshılıq kásibine baylanisli sóz hám atamaları poetikalıq maqsetlerde, kórkem obraz jaratıwda, shıǵarmaǵa stillik, emocional-ekspressivlik boyaw berip, onıń qunlılıǵın artırıw ushin júdá orınlı paydalanadı. Mısalı:

Sermeydi *eskek* birewler ıqqa,

Júklerge tolı *kemeler* hıqqa

Ushanlar súyrep jılsar órge,

Quyınday ıqqa aǵılar *keme* (“Mákárya sulıw”).

Bul qatarlarda qollanılǵan *keme* – suwda balıq awlaw, zat tasıw ham basqa da xızmetler ushin arnalǵan transport túri bolsa, *eskek* – sol kemege tiyisli qural, al, *ushan* – júk tasıw ushin arnalǵan úlken keme túri.

Gúmıstey *aq shabaq*, súwen hám *marqa*,

Gúwenlep qoyǵanday oralıp *torǵa*,

Sila, *jayın* túr-túr bolıp jaltırıp,

Sarı sazan altındaym jarqırıp,

Bekireniń qalashları qaltırıp,...

Bólek qoyıp qırman-qırman *tortanı*,

Bir jaǵında *shabaq penen shortanı*... (“Kolxozda”).

Shayır balıqshılıq kásibine tiyisli birlikler, balıq túrleriniń atamaların keltiriw arqalı pikirdiń kórkemligine erisken. Qaraqalpaq xalqınıń tariyxındaǵı belgili bir dáwir kartinasın súwretlewde shayır balıqshılıqqa baylanisli sózlerden júdá orınlı, úylesimli túrde paydalana otırıp, súwretlenip atırǵan waqıyalarǵa oqıwshını da qızıqtıradı, estetikalıq jaqtan tásir kórsetiwge erisedi.

Sharwashılıq kásibine baylanisli qollanılǵan sózler. Shayır shıǵarmaları tilinde sharwashılıq kásibine baylanisli atamalar da lingvopoetikalıq maqsetlerde ónimli jumsaladı. Mısalı:

Bolsa kerek *sharwalar*, baylar,

Múnkildesip bir *úyir qoylar*,

Shoq saqallı bir *qara serke*...

Basın shayqap únilip jerge.

Qoylardıń kóp sarısı, aǵı,

Qarakól de aralas taǵı (“Mákárya sulıw”).

Sharwa – mal baǵıwshı, mal ósiriwshı adam [2: 412], úyir – qoylardıń bir toparı, serke bolsa pishtirilgen ilaq, qara kól – terisi hám júni qımbat bahalı qoydıń túri esaplanadı [3: 86]. Bul qosıq qatarlarında shayır sharwashılıq kásibine baylanisli sózlerdi qosıqtaǵı qatarlardıń uyqaslıǵı, olardıń kórkem súwretlew quralları sıpatında qosıqqa lingvopoetikalıq máni júklew, estetikalıq ótkirlik beriw maqsetinde sheberlik penen paydalanǵanlıǵın kóriwimizge boladı. T.Jumamuratovtın bul kásipke baylanisli leksikalıq birliklerden paydalanıwı – xalqımız tariyxında sharwashılıq, diyqanshılıq, balıqshılıq kásipleri ata-babalarımızdıń qan-qanına sińip ketken kúndelikli kásip-kári bolǵanlıǵın da ańlatıp, olarǵa poetikalıq mazmun júkleydi.

Diyqanshılıq kásibine baylanisli qollanılǵan sózler. Qaraqalpaq xalqında “úsh ay – qawınım, úsh ay – sawınım, úsh ay – qabaǵım, úsh ay – shabaǵım” degen hikmetli gáp biykarǵa aytilmaydı. Diyqanshılıq ata-babalarımızdıń erteden beri shuǵıllanıp kiyatırǵan kásibi ekenligi shayır shıǵarmalarında oǵan baylanisli birliklerdiń oǵada ónimli ushırasıwı da onıń bir dálili. Mısalı:

At tuyaǵı *eginlerdi* untadı,

Biýday qırman toz-toz boldı taǵı da (“Mákárya sulıw”).

Jayhunıń boyı el-jurtım,

Jarmıshlı egis dala bar,

Mınlaǵan qorǵan qala bar (“Mákárya sulıw”).

Palızında palday qawın,

Atızında qızıl salı (“Kúsh tolqını”).

Diyqanlar jer jirtip, *qos aydaǵan* (“Mákárya sulıw”).

Bul qatarlardagi *egis dala, atız, ańız* sózleri egin egetuǵın orın mánisin bildiredi. *Atız* sózi haqqında Maxmud Qashgariy óz sózliginde: “keń, enli”, “ańız” bolsa dáslep egin egilip, soń egin egilmey qalǵan jer, degen maǵlıwmat beredi [4: 167]. Al “jer jırtıw” degen sóz “qarıq jarıw” mánisinde diyqanlar tilinde qollanılauıǵın kásiplik leksika, sheklengen sıpatqa iye. “Qos aydaw” bolsa, jerdi awdarıwda paydalanılıp, búgingi kúnde bul túsini arxaiklesken. Shayır bul birliklerdi xalıq kún-kórsine baylanıslı tariyxıy kartinanı, dáwir koloritin beriwde paydalanadı.

Sepzewat, miywa sebetpe-sebet tasılǵan (“Mákarya sulıw”).

Giya da gúzde qaladı solıp,

Jasıl shóp *gúllep*, jaynaydı báhár,

Tuqımnan ónip qaytadan tolıp,

Mısalı sonday awıl hám sháhár (“Mákarya sulıw”).

Bunda shayır *sepzewat*, yaǵnıy palız ónimleri, miywe, jemis sózin *miywa* túrinde awızeki sóylew stilinde paydalanıwı qarapayımlyq, jaydarılıq penen birge, qaharmanlardıń dala miynetindegi ruwxıy hám emocional halatların kórsetiwde oǵada ayrıqsha kórkem dizbeklerdiń úlgin jaratqan. Ol qaysı kásip iyesi bolıwına qaramastan, sol kásip iyeleri tiliniń leksikonın, ana tilin júdá tereńnen bilgen, ózlestirgen hám óz shıǵarmalarında orınlı qollanǵan.

Kiyim-kenshek hám bezeniw buyımları atamalarınıń qollanıluwı. Shayırdıń qálegen shıǵarmasında kiyim-kenshek atamaları xalıqlıq milliy ruwxıy sáwlelendiriwde jumsalǵan. Onıń “Ton menen tóbeles” shıǵarması yumor-satıraǵa, házilge bay bolıp, onda shayır oqıwshıǵa estetikalıq tásir kúshin ótkeriw maqsetinde kiyim detalınan orınlı paydalanıp, náshebentliktiń sońı qanday islerge alıp keliwi ótkir poetikalıq til menen kúlkige alıp bayanlanǵan. Mısalı:

Aldında shoq, *qalıń kiyim*,

Basında bar *malaqayı*.

Kóknardıń dáryası aqsa,

Soǵan túsip jatar edim.

Náshebenttiń qızdı jonı,

Qasında tur *seńseń tonı*.

Pıshıq dep sol *tondı* urdı,

Postın menen sawash qurdı.

Jazıǵı joq *tonnıń* peshin,

Ǵılap turǵan qozǵa bastı (“Ton menen tóbeles”).

Bul orında shayır poeziyası tiliniń kiyim-kenshek atamaların paydalanıwdaǵı lingvopoetikalıq ózgesheligi sonnan ibarat, ol xalqımızǵa tán bolǵan ápiwayı milliy kiyimler – *qalıń kiyim, malaqay, seńseń ton, postın* atamaların qollanıw arqalı jámiyette insaniyat ushın jat illetlerdiń biri – náshebentlikke qarsı gúres ideyasın kóteredi. Eń diqqattı tartatuǵın – ton, postın qısqı kiyimlerdiń mamıq júniniń pıshıq júnine uqsaslıǵınan paydalanıp waqıyanı rawajlandırıwı, kóknardıń keypin qashırǵanı ushın qalıń tonın pıshıq dep oylap, onı janıp turǵan shoqqa basıwı, oqıwshıǵa milliy kiyim atamaların tanıstırıwı, olardı waqıyada til birlikleri járdeminde janlandırıwı arqalı qızıqlı háreketti payda etken.

Shayır shıǵarmalarında milliy kiyim-kenshekler hám qol óneriniń bir túri kesteshilik óneri haqqında da bay maǵlıwmat beriledi. Mısalı:

Kestelengen jegdesi,

Túymeli *shıtaq* gewdesi,

Halqalı sırǵa, árebek,

Jawdıraǵan hámmesi (“Shımbaylı qız”).

Úy qasında órmegi,

Keste tigiw – ermegi (“Shımbaylı qız”).

Altınlı shıtaq jarasqan jasqa,

Sáwkele-marjan jaltırıp basta (“Mákarya sulıw”).

Shayır qızdıń kelbetin, gózzallıǵın, sulıwlıǵın, iybeliligini milliy kiyimler, bezeniw buyımları atamaları járdeminde táriyiplewge diqqat awdarǵan.

T.Jumamuratov shıǵarmaları tilindegi kiyim-kenshek atamaları tuwra mánisinen tısqarı, stillik jaqtan awıspalı mánilerde sheber qollanılgan.

Qaratawım yoshtı qozǵaysań,

Sáwkeleli sulıw qızdaysań (“Qarataw”).

Kesh baslanıp boldı tın,

Juldızdan ilgek taǵınıp (“Jazǵı kesh”).

Hárbir shayır *toqır jırdıń kestesin* (“Xaq sóz aytsań hesh abıray túspeydi”).

Buwındırıp *jup jaǵadan* asılǵan,

Ájel qáwpi ketpey turdı qasımnan (“Ómirimniń lirikasınan”).

Shayır T.Jumamuratov shıǵarmalarında qollanılgan kiyim-kenshek leksikasına hám kesteshilik ónerine tán leksikalıq birliklerdiń awıspalı mánilerde jumsalıwı basım. Onıń dóretpeleri mazmunlıq jaqtan filosofiyalıq baǵdarda jazılıp, júdá úlken direktivlik áhmiyetke iye, kórkem tekste jarqın emocional-ekspressiv mánini ańlatıwǵa erisken. Bul, óz gezeginde, shayırdıń individual sheberligin daralap kórsetiwde de xızmet atqaradı.

Ilım-texnika tarawına baylanıslı terminlerdiń qollanıluwı. T.Jumamuratov shıǵarmaları tilinde qollanılgan ilım-bilimlendiriw tarawına baylanıslı sóz yaki atamalardan matematikalıq terminler ayrıqsha itibardı tartadı. Shayır shıǵarmalarında texnika tarawına baylanıslı sózlerden adam balası ilım sırların iyelew arqalı onıń tilsimli táreplerin ashıp atırǵanlıǵı, sózdiń kúshin, insan qıyalınıń tezligin shayır samolyot hám paraxod tezligi sıyaqlı ekenligi menen birge, sóz qúdiretinin elektr togınan payda bolǵan jaqtı nur sıyaqlı dep táriyip berip, usı terminler arqalı joqarı dárejedegi estetikalıq kórkemlikti payda etken. Mısalı:

Órle qıyal – *samolyottay*,

Teñizdegi *paraxodtay*,
Elektrden shıqqan ottay,
Jarqırasın sózim meniń! (“Shayırlıq tolqını”).

Rus shayırı A.S.Pushkinniń “Geometriya ushın da poeziyadaǵı sıyaqlı ilham kerek”[5] degen pikirleri matematika menen til hám ádebiyat iliminiń de tıǵız baylanısın názerde tutadı.

Tilewbergen Jumamuratov «Qásiyetli gáwhar tas hám aqıllı shopan haqqında ertek» shıǵarmasınıń tillik qurılısında matematikalıq esap túrinde berilgen jumbaqqa ayrıqsha kórkem-psixologiyalıq hám poetikalıq wazıypa júklegen. Mısalı:

On jeti maldı bólińiz,
Tiykarın sózdin bilińiz,
Bar maldı eki bólińiz,
Birin úlkenin alıńız,
Jası on segizge jetti,
Sizler solayınsha bólińiz,...
Bólseńiz kesir qalmaydı,
Biraq kesirli bólmeńiz,
On jeti ekige, úshke,

Togızǵa bölınbes hesh te (“Qásiyetli gáwhar tas haqqında ertek”).

Bul joqarida keltirilgen qatarlarda shayır “eki, on jeti, on segiz” sanaq sanlıqların hám “bóliw”, “alıw”, “kesir” sıyaqlı matematikalıq terminlerdi qollanıw arqalı dóretpeniń poetikalıq kórkemligine erisken, kórkem obraz jaratqan. Shayırdıń baslı maqseti – jumbaqta matematika ilimine baylanıslı san atamaların qollanıw arqalı sóz etilip atırǵan waqıyada perzentler arasındaǵı sociallıq-ruwxıy teńlikti saqlaw, yaǵnıy maldı olardıń jası hám xızmetine qaray ádalatlı túrde, teń bólistiriw, sonday-aq, olardı sınav arqalı sanasın rawajlandırıw, awızbirshilikke tárbiyalaw sıyaqlı ideyalarǵı usınadı. Ertekti oqıǵan hárqanday oqıwshı ertek qurılısındaǵı matematikalıq terminlerdiń kórkemlik xızmetlerin dúris túsinip jetedi. Solay etip, shayır terminlerdi de estetikalıq jaqtan orınlı paydalana bilgen.

Shayır shıǵarmaları tilinde qollanılǵan sheklengen leksika, olardan kásiplik sózler, dialektizmler, turmıstaǵı túrli tarawlarǵa baylanıslı atamalar, lingvopoetikalıq stilistikalıq ózgesheliklerine iye. Shayır kórkem obraz jasaw ushın tek ǵana kórkem súwretlew qurallarınan, okkazonalizmlerden, awıspalı mánili sózlerden paydalanıp ǵana qoymastan, tildiń keń múmkinshiliklerinen orınlı hám sheber paydalanıwı basqa dóretywshilerdiń sóz tańlaw hám qollanılıw stiline poetikalıq kórkemlik dárejesiniń joqarılıǵı menen ózgeshelenip turadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Бердимуратов Е. «Поэзия булагын тастырған шайыр» // Қарақалпақстан жаслары. – Нөкис, 2003-жыл, 12-июнь 25(7210) – саны.
2. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2023. – Б. 412.
3. Бегжанов Т. Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелерінен. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1971. – Б. 86.
4. Махмуд Қашқарий. Девони лұғат ат-турк. – Ташкент: ФАН, 1963. – Б. 167.
5. Митрофанова Н.В., Шохалова Н.П. Мироззрение и творчество А.С. Пушкина в свете математических законов // Первое сентября. – 2005. – URL: <https://urok.1sept.ru/articles/211532>
6. Seytnazarova I.E., “T.Jumamuratov shıǵarmaların lingvopoetikalıq hám stilistikalıq analizi”. Monografiya. – Nókis: “Bilim”, 2025. – 328 b.

Annotaciya: Maqalada Tilewbergen Jumamuratov shıǵarmalarındaǵı kásiplik leksikanıń lingvopoetikalıq ózgeshelikleri izertlew obyektı sıpatında qarastırıladı. Shayır dóretpelerinde qollanılǵan kásiplik atamalar semantikalıq-tematikalıq toparlar boyınsha sistemalashtırılıp, olardıń kórkem tekste atqaratuǵın stillik hám poetikalıq xızmetleri tallap kórsetilgen. Analiz natijelerinde baliqshılıq, sharwashılıq, diyqansılıq, zergerlik, kiyim-kenshek hám ilim-bilimge qatnaslı leksikalıq birliklerdiń milliy-mádeniy mazmun jetkeriwde, obrazlılıqtı kúsheytiwde hám avtorlıq individual stildi qalıplestiriwde áhmiyetli orın iyeleytuǵınlıǵı anıqlandı.

Gilt sózler: kásiplik leksika, lingvopoetika, poetikalıq xızmet, stilistikalıq qural.

Annotatsiya: Maqolada Tileubergen Jumamuratov asarlarındaǵı kasbiy leksikaning lingvopoetik xususiyatlari tadqiqot obyektı sifatida qaraladi. Shoir asarlarida qo'llanilgan kasb-hunar nomlari semantik-tematik guruhlar bo'yicha tizimlashtirilib, ularning badiiy matnda bajaradigan uslubiy va poetik vazifalari tahlil qilib ko'rsatilgan. Tahlil natijalarida baliqchilik, chorvachilik, dehqonchilik, zargarlik, kiyim-kechak va ilm-fanga oid leksik birliklarning milliy-madaniy mazmun yetkazishda, obrazlilikni kuchaytirishda va muallif individual uslubini shakllantirishda muhim o'rin tutishi aniqlandi. Kasbiy leksikaning shoir poetikasida badiiyligni ta'minlovchi til vositasi sifatida qo'llanilish xususiyatlari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: kasbiy leksika, lingvopoetika, poetik xizmat, uslubiy vosita/

Аннотация: В статье рассматриваются лингвопоэтические особенности профессиональной лексики в произведениях Тилеубергена Джумамуратова как объект исследования. Профессиональные термины, используемые в произведениях поэта, систематизированы по семантико-тематическим группам, и проанализированы их стилистические и поэтические функции в художественном тексте. Результаты анализа показали, что лексические единицы, связанные с рыболовством, животноводством, земледелием, ювелирным делом, одеждой и наукой, играют важную роль в передаче национально-культурного содержания, усилении образности и формировании авторского индивидуального стиля. Обсуждаются особенности использования профессиональной лексики как языкового средства, обеспечивающего художественность в поэтике поэта.

Ключевые слова: профессиональная лексика, лингвопоэтика, поэтическая функция, стилистическое средство.

Annotation: The article examines the linguopoetic features of professional vocabulary in the works of Tileubergen Jumamuratov as a research object. The professional terms used in the poet's works are systematized by semantic-thematic groups, and their stylistic and poetic functions in the literary text are analyzed. The analysis revealed that lexical units related to fishing, animal husbandry, agriculture, jewelry making, clothing, and science play a significant role in conveying national-cultural meaning, enhancing imagery, and shaping the author's individual style. The features of the use of professional vocabulary as a linguistic tool that ensures artistry in the poet's poetry have been discussed.

Keywords: professional vocabulary, linguopoetics, poetic function, stylistic device/